

ЛІТЕРАТУРА

1. Любачівський І. Евлогія кардиналові Й. Сліпому // Патріархат. — 1984. — Ч. 10. — С. 10–12.
2. Петрів І. За душу дитини. — Малін: Накладом Укр. вид-ва у Бельгії, 1949. — 40 с.
3. Бармак М. Йосиф Сліпий — шлях богослова, науковця, педагога // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Випуск. 7. — Тернопіль, 1998. — С. 318–337.
4. Під відгомін 60-річчя священничих рукоположень // Визвольний шлях. — 1977. — Кн. 12. — С. 1402–1408.
5. Дмитрів І. В дев'ятдесятиліття патріарха Йосифа I // Визвольний шлях. — 1982. — Кн. 2. — С. 132–138.
6. Тхоржевська Т. Д., Мишишин І. Я., Щербяк Ю. А. Теоретико-методичні основи християнської педагогіки. Історико-педагогічний аспект. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. — 479 с.
7. Марусин М. Погляд на виховання кандидатів духовного стану на Україні. — Рим, 1964. — 55 с.
8. «Інтерпідопасторі» // Патріархат. — 1984. — Ч. 10. — С. 28–32.
9. Завадович Р. Його Блаженство патріарх Йосиф громадянин і патріот // Церковний календар альманах на 1976 рік. — Чикаго, 1976. — С. 33–39.
10. Гринів О. Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог. — Львів: Місіонар 1994. — 158 с.
11. Сердюк Н. Катакомбна церква в дії // Патріарх Йосиф Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот. Матеріали Міжнародної наукової конференції (20 вересня 2002 р.). — К., 2003. — С. 65–77.
12. Дацько І. Римський період наукової діяльності Патріарха Йосифа // Патріарх Йосиф Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот. Матеріали Міжнародної наукової конференції (20 вересня 2002 р.). — К., 2002. — С. 78–89.
13. Качмар В. Патріарх Йосиф. Обновник Української Католицької Церкви — Чикаго, 1976. — 32 с.
14. Кардаш П. Українці в світі. — Київ-Мельбурн: Фортуна, 1995. — 23 с.

Антоніна РОЗСОХА

ПЕДАГОГІЧНИЙ ДОСВІД С. Л. РУДНИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Аналізується педагогічна спадщина С. Л. Рудницького, його погляди на навчання і виховання майбутніх учителів географії у вищих навчальних закладах України та учнів у школі. Розглядаються дидактичні погляди видатного педагога-теоретика, практика і їх вплив на формування підходів до пошуку нових форм і методів навчання.

Важливою умовою створення конкурентоспроможної і гнучкої системи вітчизняної освіти, поряд з перспективою євроінтеграції України, визначається необхідність дослідження і збереження українських освітніх традицій, надбань педагогічної спадщини провідних українських діячів, чий внесок у розвиток освіти вагомий і безперечний.

Спрямовані освітні процесів на соціальну модифікацію суспільства зумовлюють прискорення інноваційного розвитку вищої освіти і водночас значення і ролі окремих науковців, педагогів у підготовці майбутніх вчителів у вищих навчальних закладах України.

До плеяди відомих педагогів кінця ХІХ – початку ХХ ст. відноситься відомий український географ, основоположник української географічної науки, педагог — С. Л. Рудницький. Дослідження його педагогічної спадщини є свідченням того, що вона мала велике значення у підготовці майбутніх вчителів географії і ґрунтувалась на засадах всебічного вивчення спеціальних природничих дисциплін, створенні наочних посібників, написанні підручників з географії і водночас є важливим джерелом в рішенні сучасних проблем навчання і виховання учнів і студентів.

Аналіз наукових праць, посібників і підручників вченого — «Нинішня географія» (1905), «Початкова географія для народних шкіл» (1919), «Україна — наш рідний край» (1917), «Коротка географія України» (1910), «Кілька гадок про географічні екскурсії в середній школі» (1905), «Оборона краю і навчання географії» (1927) дають можливість стверджувати, що зазначені твори розкривають погляди і позиції С. Л. Рудницького на такі дидактичні аспекти, як мета і завдання освіти, принципи, форми і методи навчання і виховання.

Кінець ХІХ – початок ХХ століття в Україні — доба великого національного самоусвідомлення, коли українська ідея проникає в усі сфери життя суспільства. В освітньому

контексті це був період розбудови національної школи, в Україні активізувалася боротьба прогресивних сил за демократизацію народної освіти і за навчання дітей рідною мовою. Саме завдяки діяльності прогресивної української громадськості, в тому числі і педагогічної, у дореволюційній Україні було закладено основи для розвитку національної тенденції у шкільній освіті.

Не стояв осторонь цієї проблеми і відомий учений-географ С. Л. Рудницький. У праці «Чому ми хочемо самостійної України» (1916) він наголошував, що немає на цілій соборній Україні жодної української школи. «В Росії української мови навіть як предмету не вчать, в Галичині навіть ті школи, що зветься українські, є напівпольські» [12, 6]. С. Л. Рудницький вважав, що українська мова є не лише символом єдності народу, але і основою для його культурного і економічного розвитку. Саме тому, на його думку, необхідно вивчати рідну мову, викладати предмети українською мовою як у школах, так і в вузах.

На початку ХХ ст. у Київському, Харківському, Новоросійському, університетах вчителів географії готували на фізико-математичних факультетах, зокрема на природничих відділеннях. Так, у Харківському університеті навчальний процес природничого відділення забезпечували відомі географи П. П. П'ятницький, Е. А. Роговський, В. І. Талієв [1], у Київському — П. Я. Армашевський, П. А. Тутковський, П. І. Броунов [14]. Лекції з географії, метеорології, геології, кристалографії, палеогеографії в Новоросійському університеті читали відомі науковці М. І. Андрусов, К. С. Бородін, А. В. Косовський [2].

Однак, один із перших викладачів Львівського університету цього періоду, хто читав навчальні курси для студентів українською мовою, був С. Л. Рудницький. Усі природничі дисципліни у педагога ставилися у прямий зв'язок з українською справою. Рідна мова, культура, наука народів України становлять основний національний і загальнолюдський зміст освіти і виховання у педагогічній спадщині вченого. У праці «Чому ми хочемо самостійної України» він називає українську мову «одноцільною», «багатою», «гнучкою», «звучною» і вважає її найважливішим засобом освіти народу [12].

З позиції українознавства вчений підходить до змісту шкільної освіти. Зміст навчання, на його думку, обумовлюється соціально-економічним розвитком суспільства, взаємовідношенням між школою і суспільством. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття конфлікт між школою і суспільством особливо загострився. Наслідком цього стали зміни у шкільних навчальних планах, а також у викладанні географії.

Географії як шкільному предметові С. Л. Рудницький приділяв основне значення, намагався визначити її предмет, місце в освіті і повністю відніс її до природничих наук.

С. Л. Рудницький як досвідчений географ і педагог підтримував і розвивав ідеї видатних педагогів кінця ХІХ – початку ХХ століття, таких як К. Ушинський, С. Русова, Б. Грінченко, Я. Чепіга, О. Музиченко щодо шкільних навчальних планів. Він доводив необхідність включати у навчальні плани предмети природничого циклу, повністю відокремити їх від гуманітарних наук, виділити в окремий предмет такі науки, як географія і астрономія. Вчений дотримувався думки: «Географія, будучи помостом і лучним звеном між природними і гуманітарними науками, повинна бути одним із найважливіших предметів у середніх школах» [6].

Зміни, які повинні відбуватися в освіті, на думку С. Л. Рудницького, мають бути відображені у змісті шкільної освіти, про що переконливо доводив у «Нинішній географії» (1905). Щоб зміст шкільного навчання зробити цікавим і потрібним, необхідно ввести школяра у «природописний спосіб мислення» і відмінний від звичайного природописний світогляд», вважав педагог [9]. Він відстоював введення у шкільні навчальні плани «Географії України», а вивчення будь-якого предмета пов'язував з українською справою. Цієї позиції дотримувався, будучи викладачем, вчителем, науковцем.

С. Л. Рудницький як справжній педагог розумів значення екскурсій на природу, які виховують спостережливість учнів, їх ставлення до навколишнього світу, любов до рідного краю. Він критично ставиться до міністерських інструкцій, що передбачають лише «науку на свіжому повітрі», не приймаючи до уваги те, що географія як природнича наука базується на дослідженнях і вимірюваннях. «Обсяг цих вимірювань є дуже великий і охоплює всі галузі географії: математичну, фізичну, біологічну і антропогеографію» [8]. Ця думка вченого і

педагога залишається актуальною сьогодні, а проведення екскурсій — основною формою засвоєння географічних знань.

Що стосується структури і змісту вивчення географії у середній школі, то за С. Л. Рудницьким, у першому класі доцільно розкривати основи загальної географії. На проміжку першого-четвертого класів слід вивчати географію України, у третьому — європейські країни, у четвертому — позаєвропейські країни та океани. У старших класах вчений радить вивчати загальну географію, спрямовуючи її на рідний край.

Зазначимо, що такий спосіб побудови програми географії у середній школі на сьогодні є надзвичайно оригінальний. Свідчення цього — сучасні навчальні програми з географії, за якими рідний край вивчається у 5–6 і 8–9 класах, а географічні екскурсії пропонуються лише у 5-6 класах. Так, програма для загальноосвітніх навчальних закладів, затверджена МОН України, передбачає вивчення у молодших (5–6 класах) курсу «Природознавство», який є інтегрованим, пропедевтичним, його мета — формування в учнів уявлень про цілісність природи та місце людини в ній, розвиток у школярів пізнавального інтересу до вивчення предметів природничого циклу. У 5-му класі відводиться 35 год., 1 год. на тиждень, у 6-му — 35 год., 1 год. на тиждень [Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: Природознавство, 5–6 кл. Затверджена МОНУ. — К., 2005. — 22 с.].

У середній школі, починаючи з 6-го класу, вводиться «Загальна географія» — 70 год., 2 год. на тиждень; у 7-му класі «Географія материків і океанів» — 70 год., 2 год. на тиждень; у 8-му класі «Фізична географія України» — 52 год., 1,5 год. на тиждень; у 9-му «Економічна і соціальна географія України» з такою ж кількістю годин; аналогічно «Соціально-економічна географія світу» у 10-му класі і в 11-му класі «Економіка» — 35 год., 1 год. на тиждень [Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: Географія. Економіка, 6-11 класи Затверджена МОНУ. — К., 2005. — 90 с.].

Аналізуючи систему шкільної освіти, С. Л. Рудницький суттєво відзначив, що ефективність вивчення природничих дисциплін залежить не лише від побудови навчальних планів, а й значною мірою від засобів навчання — якості шкільних підручників, більше того якою мовою вони були написані.

На початку ХХ століття ця проблема хвилювала видатних науковців і вчителів. Її порушували відомі педагоги Т. Лубенець, С. Русова, К. Ушинський, Я. Чепіга. Особливо це стосувалося підручників з географії. Необхідно було підносити «авторитет» географії в системі шкільних предметів, оскільки довгий час вона вважалася другорядною. Саме тому, за переконанням С. Л. Рудницького, потрібно було підготувати і видати підручники і навчальні посібники з географії, які б за формою і змістом відповідали втіленню української ідеї.

Аналіз наукової і педагогічної спадщини С. Л. Рудницького дає нам всі підстави стверджувати, що першим україномовним посібником з географії була його книга «Коротка географія України. Фізична географія» (1910), яка вийшла на рік раніше від книги С. Русової («Початкова географія» 1911 р. С. Русової вважалася першим україномовним підручником з географії). Цей підручник з географії України отримав визнання видатних діячів науки і спеціалістів-географів, зокрема, М. Грушевського, проф. Гериновича [3], мав велике значення у навчанні географії в початковій школі.

С. Л. Рудницький не тільки підготував низку підручників з географії, а й був автором методичного посібника «Нинішня географія» — єдиної на той час праці, що містила методичні поради для написання підручників з географії для середніх навчальних закладів. «Географічні шкільні підручники повинні бути так зреформовані, аби те, що в них є, було дійсно географією, а не жалким кангльомератом» [9,8]

Наголосимо, що С. Л. Рудницький переконливо довів широке застосування хорологічного (просторового) підходу у написанні підручників з географії: «Україна — наш рідний край» (1917), «Коротка географія України» (1910), «Основи землезнання» (1924), «Початкова географія для народних шкіл» (1919). Географія на початку ХХ ст. була віднесена до хорологічних наук, яка вивчала географічні об'єкти у співвідношенні територіальних і просторових взаємозв'язків.

На думку С. Л. Рудницького, по-перше, цей підхід давав можливість об'єктивно описати ту чи іншу територію. Прикладом є опис губерній на Україні в підручнику «Початкова

географія». По-друге, найдоступнішим способом подає учням основні відомості з загальної географії, а саме: рельєф, клімат, рослинний і тваринний світ, географічні карти. По-третє, починає вивчати свою околицю, свій край і поширює географічний кругозір учнів на інші країни. Так, «Початкову географію» (1919) вчений починає з опису України і закінчує країнами Європи, Азії, Америки.

Таким чином, вчений надає перевагу хорології, яка повинна спиратись на індукції і бути аналітичною.

С. Л. Рудницький велику увагу приділяв логічній стороні тексту в підручниках. Текст був викладений у логічній послідовності, що давало змогу краще засвоїти матеріал і забезпечити розуміння самої структури тексту.

У структурі підручників С. Л. Рудницький важливе місце відводить системі питань. У «Початковій географії для народних шкіл» автор у кінці кожного розділу ставить запитання для перевірки знань. Ці запитання логічні і спрямовані на розвиток самостійного і творчого підходу до розв'язання учнями тих чи інших завдань, стимулюють до розвитку пізнавальних інтересів.

Так, запитання «Які долини мають річки в твоїй рідній стороні?», «Яке підсонне в твоєму рідному місці?», «Яка цілина в твоїй стороні?» [10] націлюють учнів на самостійне вирішення проблеми, що поставлена в цих запитаннях. Такий підхід вимагає від учнів самостійного пошуку. У вищезгаданому підручнику є запитання, які вимагають від учнів застосування знань на практиці. На запитання «Чи можна на малі зміряти віддалення двох місць і як?» [10] можна знайти відповідь лише виконавши це на практиці. У навчальному процесі це дозволяє ефективно здійснювати зв'язок теорії з практикою.

Зазначимо, що така структура написання підручників була і в підручниках І. Огієнка, Б. Грінченка, С. Русової, але, на відміну від них, С. Рудницький закладав виправдані дидактичні підходи, працюючи над текстом підручника та відповідними завданнями, спрямовував самостійну роботу учнів над ним.

У розділі «Початкові географії» «Географічні карти» автор пише: «Найкраще вчитися географії, коли пізнаємо всі земні краї на власні очі. Та для цього треба цілий рік подорожувати по всіх краях. Тому мусимо вчитися географії з книжок і малюнків». Тут видатний вчений-географ скеровував увагу вчителя, учня на необхідність використання наочності при вивченні географії [10].

Мабуть, не вивчаючи докладно праць видатних вчених-педагогів, які обґрунтовували принципи наочності у навчанні, С. Л. Рудницький інтуїцією вченого, педагога відчуває, що карта як образ, що адекватно відображає різні географічні реалії, має стати одним із засобів навчання географії.

Такого ж значення він надавав ілюстраціям. Саме тому у підручниках, укладених С. Л. Рудницьким, багато ілюстрацій і географічних карт. Це дає можливість глибше і ґрунтовніше ознайомитися з матеріалом не лише через текст, а й через різноманітні малюнки, фотографії і схеми, що доповнюють уяву про той чи інший предмет вивчення.

У «Короткій географії України» (1910), «Початковій географії» (1919), «Основах землезнання України» (1924) вчений використовує ілюстрації, на яких зображена природа рідного краю. Ці ілюстрації виконують розвиваючу функцію, пробуджують уявлення, вчать порівнювати, конкретизувати, легше запам'ятовувати, розвивають образне мислення.

Учений вважав, що матеріал в підручнику повинен бути викладений доступною і виразною мовою. Надзвичайно серйозна увага повинна приділятися термінології. Укладена С. Л. Рудницьким українська географічна термінологія була невід'ємною частиною його підручників. Автор використовував у тексті нові терміни, введені в обіг ним самим. Прикладом цього може бути термін «сточище», який вчений вживає замість терміну «водозбір», бо вважає, що останній не передає просторовості. Навіть цей приклад свідчить про тонке відчуття автором рідної мови, що визначає відповідне ставлення до неї.

Аналіз підручників вченого показав, що матеріал, підібраний С. Л. Рудницьким, залучає дітей до мислення, порівняння і пробуджує самостійність і творчість.

Аналізуючи педагогічну спадщину вченого, зауважимо, що С. Л. Рудницький дає рекомендації щодо змісту шкільної географічної освіти. На його думку, для цього потрібно:

- запроваджувати в школах України навчання рідною мовою;

- ввести географію у групу природничих наук, відокремити її від історії і в цілому від гуманітарних наук;
- запровадити викладання географії у школі з першого класу, починаючи з географії рідного краю, особливо звернути увагу на географічні екскурсії;
- головними підходами у вивченні географії повинні бути загальногеографічний і хронологічний, бо «хорологія лучить абстракцію з конкретним описом» [9];
- у вивченні географії має стати визначальним індуктивний підхід;
- географічна карта чи географічний атлас мають відігравати найбільшу роль. «При цьому необхідно дати молоді добрі шкільні карти і добрі шкільні атласи» [9];
- усі чотири аспекти вивчення географії — морфологічний, геологічний, генетичний та динамічний — повинні застосовуватись у процесі навчання в школі.

Завдання, які ставив С. Л. Рудницький перед освітою, є такими: 1) дбати про якнайбільше поширення географічного знання серед населення; 2) підготувати громадську думку до найкращої постановки навчання географії у школах усіх ступенів і типів; 3) глибоко сприяти пізнанню рідного краю

Вивчення історико-педагогічних праць С. Л. Рудницького показало, що він спрямовував свою педагогічну і наукову діяльність на те, щоб географія стала всенародною наукою, сприяла вихованню українського патріотизму, а пов'язане з нею українське краєзнавство розширювало знання людей про навколишнє середовище, було засобом розвитку туризму, укріплення здорового способу життя, духовного і фізичного потенціалу.

Надзвичайно велику увагу С. Л. Рудницький приділяв методам навчання. Будучи викладачем гімназій, він постійно спілкувався з учнями. Для забезпечення кращого сприйняття матеріалу через інтерес до тієї чи іншої теми педагог проводив свої уроки у вигляді розповідей чи бесід. Це давало йому змогу передавати велику кількість інформації і впливати на почуття учнів чи студентів власними емоціями. Про це свідчать спогади його колишніх учнів — студентів Львівського університету, зокрема М. Гериневича, М. Дольницького. Учениця С. Рудницького Олена Степенів, яка слухала лекції свого вчителя у приватній школі ім. Т. Шевченка у Львові, згадує: «...З обуренням і страхом реагуємо на сміливу лайку проф. С. Л. Рудницького за наше незнання географії, але тішимося з його показів готентоцького танцю в приступі доброго гумору і платимо правдивою ширістю за його товариське відношення до нас поза годинами і на научних географічних прогулках». Відомо, що С. Л. Рудницький брав участь у студіях і польових експедиціях, багато подорожував і особисто досліджував природу України. Він володів величезним теоретичним і фактологічним матеріалом, тому свої розповіді і бесіди з учнями проводив як очевидець чи безпосередній учасник подій. Саме це давало змогу учням краще засвоювати матеріал, а педагогу вступати в тісний контакт з ними.

С. Л. Рудницький вважав, що спостереження відіграє дуже важливу роль у вивченні географії, спрямовує діяльність учнів на вирішення поставлених проблем. На його думку, навчальні плани повинні передбачати екскурсії, на яких учні могли б спостерігати явища природи. У праці «Кілька гадок про географічні екскурсії в середній школі» (1905) педагог зазначає, що географічні екскурсії вводять учня в дійсність географічних явищ, вчать спостерігати і досліджувати природу. Такий метод навчання залучав учнів до активної творчої діяльності, але, крім спостереження, включав і роботу з наочністю.

У наочності С. Л. Рудницький вбачав одну із умов, яка забезпечить одержання учнями повноцінних знань і розвиватиме логічне мислення. Однак на відміну від інших педагогів, він не тільки збагатив і розширив новими прийомами методичку навчання, а й зробив значний внесок у створення і виготовлення наочності.

С. Л. Рудницький розумів, що без наочності неможливе якісне засвоєння матеріалу, тому важливого значення педагог надавав моделям, картам, атласам, колекціям гірських порід і мінералів, графікам, схемам, реальним об'єктам природи.

«У географічному навчанні модель відіграє величезну роль. Найбільш загально відомий географічний модель — це глоб. В дальшу чергу йдуть моделі до математичної географії, картографії, морфології, гідрографії, кліматології, біогеографії, антропогеографії. Всім цим

ділянкам доконечно потрібні такі моделі, бо тільки за їх допомогою навчання може бути як слід ведене», — вважав С. Л. Рудницький [8].

Учений вперше ставить проблеми розробки і видання карт і атласів для народних шкіл, середніх навчальних закладів і вузів. Важливим є також і те, що він вперше в українській географії вирішив проблему підготовки комплексних географічних атласів України. Педагог вважав, що насамперед у руках кожного школяра повинна бути географічна карта України і географічний атлас [9]. С. Л. Рудницький скомпонував першу стінну фізичну карту України (1918) і серію стінних карт.

Особливої уваги заслуговує ідея вченого про додатки до основних карт. Так, до фізичної карти він радить робити врізки геологічної, тектонічної, морфологічної, кліматичної, біогеографічної та інших карт певної території, аналогічно до антропогеографічних, політичних, політико-економічних — додатки про етнічний склад населення, сільськогосподарське виробництво, промисловість, торгівлю, корисні копалини тощо. Таким чином, комбінація головної карти з побічними картами стає своєрідним атласом. Ця ідея була визнана Празьким конгресом і відомими на той час німецькими географами і картографами, в першу чергу академіком А. Пенком. У праці «Завдання українського географічного інституту і його видавництва» С. Л. Рудницький зазначає: «Саме описаною методою УГІ задумує в найближчому п'ятиріччі спорудити цілу серію стінних карт для шкіл різних типів і ступенів України й Союзу. Усі вони служитимуть шкільним цілям. Тому науковий матеріал, що його вміщатимуть ці карти мусить бути з педагогічним текстом обмежений» [7].

У навчанні С. Л. Рудницький постійно використовував реальні об'єкти природи. Вчений намагався не тільки розказати, а й показати все, що є в природі. Повертаючись з учнями пізно додому, він розповідав про небесні світила. Це давало змогу учням самим спостерігати небесні явища, робити висновки, викликало інтерес до предмету.

С. Л. Рудницький надає важливого значення спростуванню процесу навчання. На його переконання, воно повинно будуватися в логічній послідовності і систематичності, щоб попередні знання були основою для нових. Реалізація цього принципу можлива лише за умови планомірної організації навчання.

Це проявляється у вимозі починати шкільну географічну освіту з вивчення навколишніх місцевостей. Як уже згадувалося вище, педагог пронував інтегровані курси: з першого класу вивчати географію свого краю, а у старших класах збільшувати навантаження з географії, враховуючи вікові особливості дітей. Дотримання цього принципу вимагає індивідуального підходу, диференціації знань для кожного учня. Це враховував С. Л. Рудницький і зазначав: «З власної практики знаю, що протягом 4-х років навчання в середній школі (11–14 рік життя) можна було учням подати стільки відомостей, що вони вміли: 1) при допомозі неба, компасу, годинника орієнтуватися в околиці; 2) користуватися військово-топографічною мапою при прогулянках і екскурсіях; 3) знати й розуміти форми підлога, поземелля, предмети й явища по гідрографії й кліматології» [8]. А в старших класах поглибити настільки, щоб військова наука про рельєф і карту давалась учням дуже легко.

З точки зору С. Л. Рудницького, викладання навчального предмета полягає, перш за все у послідовності, наступності, коли попереднє знання є основою подальшого. При цьому в учнів з'являється інтерес до предмета і бажання постійно поглиблювати свої знання.

За переконанням С. Л. Рудницького, зміст навчання має відповідати сучасному рівню розвитку науки, враховуючи вікові особливості дітей. Так, географія у школі має трактуватися як єдина наука про Землю як ціле, і зокрема, про її поверхню, а щоб її всесторонньо вивчати «мусить займатись географія землею і її поверхнею передовсім: 1) з математичної, 2) фізичної точки погляду», — доводив вчений (32, 9). Шкільну наукову дисципліну, на думку вченого, необхідно будувати так, щоб у ній відображалися всі найголовніші методичні, методологічні і теоретичні висновки і положення самої науки. А що стосується вивчення тієї чи іншої дисципліни, наприклад, географії, то «без основних студій над природними науками як астрономія, метеорологія, геологія і т.д. нині географії уміти не можна», — стверджував педагог.

Як свідчать результати нашого дослідження, С. Л. Рудницький дотримувався у навчанні правил від «близького до далекого», від «знайомого до незнайомого», «від конкретного

споглядання до абстрактного мислення», «від рідної землі до далеких країв». Ці правила у педагога мали логічну послідовність і обґрунтованість, а не виконувались механічно. В цьому випадку погляди С. Л. Рудницького співпадали з поглядами А. Дістервега, але на відміну від нього, вчений використовував ці правила в сукупності і виходив в кожному випадку із конкретного змісту того матеріалу, що вивчається. У побудові шкільної програми з географії ці правила означають, що вона конструюється спочатку за «конкретним» правилом, а завершується теоретичним узагальненим предметом, фактологічною базою якого є світ в цілому і окремі краї та райони.

У педагогічній спадщині С. Л. Рудницького знаходимо роздуми про роль вчителя в навчальному процесі. Він підтримував погляди вітчизняних педагогів-демократів К. Ушинського, М. Корфа, Б. Грінченка, І. Франка, Лесі Українки, які приділяли велику увагу вчителю в національній школі. Для того, щоб навчання було ефективним, цілеспрямованим С. Л. Рудницький вважає за необхідне, щоб вчитель відповідно знав свій предмет, був всебічно освіченою людиною, володів словом і особливими прийомами захоплення уваги слухачів. Учитель повинен стимулювати активність учнів, керувати і контролювати його діяльність.

Вчений особливу увагу звертав на підготовку вчителів географії. Будучи директором першого Українського науково-дослідного інституту географії і картографії, С. Л. Рудницький разом із молодими науковцями розробив план перепідготовки вчителів географії. Це була перша в Україні наукова установа, яка готувала вчителів-географів. Виняток становили лише природничі кафедри у вищих учбових закладах, яких було дуже мало в Україні. Першочерговим завданням цього курсу було: дати можливість курсантам прослухати повний курс новітньої загальної географії, якого не можуть за дотепнішими планами дати вищі школи; дати курсантам основне і всебічне знання природничої географії українських земель; практично навчити досліджувати географічно природу краю, зокрема його продуктивні природні сили і як такі досліди відповідно представити розповіддю чи книжкою та використати для добра держави і суспільства; навчити курсантів, як підготувати працівників географічного краєзнавства.

С. Л. Рудницький був переконаний в тому, що ефективність навчання залежить перш за все від організаторських умінь і здібностей вчителя, його вміння об'єднати і згуртувати колектив. Педагог цінував співробітництво учня і учителя, студента і викладача. Безперечним доказом цього є численні експедиційні маршрути, екскурсії. У праці С. Л. Рудницького «Географічна експедиція на Дніпро» (1921) показані наукові здобутки колективу студентів. Із пасивних підлеглих вони перетворюються на активних співучасників навчального процесу в усіх його компонентах — від планування мети до одержання контрольних результатів. І всі ці досягнення, на думку вченого, залежать насамперед від учителя, який згуртовує колектив на успішне виконання поставлених перед ними завдань, від його педагогічних здібностей.

Системне джерелознавче дослідження педагогічної спадщини С. Л. Рудницького показало, що вона суттєво вплинула на розвиток нової школи в Україні, конкретизацію питань виховання підростаючого покоління. Є всі підстави вважати його одним із фундаторів національної системи виховання. Розумове, естетичне, патріотичне, екологічне виховання займають провідне місце в педагогічній спадщині вченого.

Світогляд С. Л. Рудницького формувався під впливом наростання національно-визвольного руху українського народу. Його погляди, переконання, ідеали, ціннісні орієнтації розвивалися на основі глибокого пізнання ідей культури, духовної скарбниці свого народу.

С. Л. Рудницький дотримувався думки, що для гармонійного розвитку особистості необхідно вивчати у школах історію, математику, рідну мову, літературу, суспільні науки, оптимально поєднуючи з природничими дисциплінами, виділеними у самостійний предмет. Неодноразово підкреслював думку про те, що інтелігентною і розумною вважається людина, яка знає свій край, народ, природу. У природі вбачає засіб розвитку абстрактного мислення і цілеспрямованого навчання. Саме тому в розумовому вихованні важливе місце відводить екскурсіям, практичним заняттям на природі, які сприяють розвитку думки, розвивають здібності.

Основними засобами естетичного виховання, на думку С. Л. Рудницького, є підручники і природне середовище, тільки в природі «людина розуміє краєвид, що манить його своєю

красою, і вдвоє відчуває її, пізнавши закони життя природи». У працях вченого «Україна — наш рідний край (1917), «Кілька гадок про географічні екскурсії в середній школі» (1905), «Коротка географія України» (1910) знаходимо тісний зв'язок естетичного виховання з моральним. На його думку, саме любов до природи, до всього живого, до рідного краю мають виховувати в людині гуманні почуття, потяг до прекрасного.

Пріоритетним напрямком у педагогічній спадщині С. Л. Рудницького є виховання в учнів бережливого ставлення до природи шляхом формування в учнів позитивних почуттів, яке повинно здійснюватися за допомогою застосування різноманітних методів і прийомів: проведення занять у природі, екскурсій, прогулянок, туристичних маршрутів. Заслужують на увагу його праці екологічного спрямування «Ліси в господарстві природи» (1914), «Радянська туристка» (1928).

Виховання в учнів бережливого ставлення до природи С. Л. Рудницький здійснював на основі таких принципів: єдність і взаємозв'язок компонентів виховання; культура взаємодії людини з природою як складовий компонент виховання особистості; гуманізм і народність; зв'язок навчання і виховання з навколишнім життям, врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів.

Чільне місце у педагогічній спадщині С. Л. Рудницького займає патріотичне виховання. Тексти підручників вченого зорієнтовані на виховання громадянина України, вчать любити свій рідний край, свій народ, його мову, історію, культуру, свою Батьківщину.

Туристично-краєзнавчу роботу С. Л. Рудницький розцінює як один із засобів виховання патріотизму у дітей та молоді. Вона повинна займати важливе місце у школах і вузах, щоб учні і майбутні вчителі географії могли піднятися на нову, найвищу сходинку розвитку особистості і нації.

Таким чином, упродовж усієї педагогічної діяльності вчений відстоював національну ідею, доклав багато зусиль для запровадження в школах і ВНЗ України навчання рідною мовою. Він визначив предмет науки географії і повністю відніс її до природничих наук. С. Л. Рудницький є автором першого україномовного підручника з географії України і методичного посібника, в якому дається методика написання підручників з географії. В навчанні педагог розвивав ідеї видатних педагогів і використовував: наочність, послідовність і систематичність, принцип науковості, правила від «близького до далекого», «від конкретного споглядання до абстрактного мислення», велике значення приділяв екскурсіям. Вирішальну роль у навчанні вчений відводив вчителю і покладав на нього відповідальність за рівень навчання.

Отже, всі погляди С. Л. Рудницького про навчання, виховання і розвиток особистості співзвучні з реальністю, а реалізація педагогічних ідей учителя, географа зробить вагомий внесок у педагогічну теорію і шкільну практику сучасної освіти України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Записки Імператорського Харківського університета. — 1907. — Книга 2. — С. 5–6.
2. Записки Новоросійського університета. — 1908. — Т. 110. — С. 1–650.
3. Лисяк-Рудницький. Нариси з історії нової України. — Львів, 1991. — 73 с.
4. Рецензія С. Рудницького на книгу С. Русової «Початкова географія». — Санкт-Петербург, 1911, Кн. 2–3. — С. 91–96.
5. Рудницький С. Дещо з нашої популярної природописної літератури. — Л., 1905. — 23 с.
6. Рудницький С. Завдання географічної науки на українських землях // Червоний шлях. — 1927. № 3. — С. 102–111.
7. Завдання українського географічного інституту та його видавництва // Записки науково-дослідного інституту географії і картографії. Рік 1. — Вип. 1. — К., 1927/1928. — 23 с.
8. Рудницький С. Кілька гадок про географічні екскурсії в середній школі // Звіт директорів приватної жіночої семінарії. — Львів, 1905. — 17 с.
9. Рудницький С. Нинішня географія. — Львів, 1905. — 33 с.
10. Рудницький С. Початкова географія для народних шкіл. — Київ-Відень, 1919. — 191 с.
11. Рудницький С. Україна — наш рідний край. — Львів, 1917. — 140 с.
12. Рудницький С. (Левенко) Чому ми хочемо самостійної України?. — Київ-Львів, 1916. — 91 с.
13. Степанів О. Сучасний Львів. — Львів-Краків: Українське видавництво, 1943. — 168 с.
14. ЦДА м. Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 1876. Арк. 3–10
15. Шаблій О. Я. Академік Степан Рудницький. — Львів-Мюнхен, 1993. — 223 с.